

Довгун І. М.

аспірант кафедри германської і фінської філології

Київського національного лінгвістичного університету

МІСЦЕ МОРФОНОЛОГІЇ В ІЄРАРХІЇ МОВНИХ РІВНІВ

Стаття присвячена проблемі визначення місця морфонології в структурі мови різними морфонологічними концепціями. А також розглянуто питання щодо ролі морфонологічних явищ у вивченні мовного матеріалу.

Ключові слова: морфонологія, чергування, фонема, морфема, морф.

Постановка наукової проблеми та її значення. Системи окремих рівнів мови не є автономними та незалежними, вони взаємопов'язані та взаємозумовлені й цим утворюють загальну систему даної мови. Однак представники різних лінгвістичних шкіл по-різному описують кількість мовних рівнів і міжрівневі структурні відношення, тому розуміння принципів організації мови та ролі кожного рівня в її системі не має єдиного підходу.

Ідея щодо рівневого моделювання мови на сьогодні загальноприйнята, але існують труднощі, які полягають у невизначеності кількості рівнів у мові, спірний характер взаємовідношень між їх одиницями та нездатність цієї композиційної моделі відобразити складну картину мовних фактів [6, 55–57]. Все це певною мірою не могло не вплинути на інтерпретацію тих підсистем, які вважаються проміжними. Так, суперечливе трактування природи морфонологічних фактів та впливу фонологічних і морфологічних явищ на них породжує у наукових школах різноманітні погляди на місце морфонології в ієрархії мовних рівнів.

Метою статті є короткий огляд різних морфонологічних концепцій та опис наших позицій щодо місця морфонології в системі мови, а також визначення ролі морфонологічних явищ у вивченні мови. Необхідність мати повний опис системи будь-якої мови на різних рівнях і стала причиною нашої зацікавленості цією галуззю лінгвістики. Для досягнення поставленої мети необхідним є вирішення

таких **завдань**: окреслити основні морфонологічні концепції щодо місця морфонології в ієрархії мовних рівнів, визначити роль морфонологічних явищ у вивченні мови.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Одна з дискусій між лінгвістичними школами полягає в питанні взаємозв'язку фонемного і морфологічного рівнів мови, а саме, чи існують вони окремо один від одного, чи, якщо залежні, впливають один на одного. Представники Празької фонологічної школи визнають, що деякі фонологічні зміни можуть бути викликані потребами структури більш високого рівня мови, а саме морфологічного, тому вони наголошували на вивченні фонемного рівня у тісному взаємозв'язку з іншими [2, 105–108].

Коли чергування звуків з'являються у морфах однієї морфеми і передають певне граматичне значення, то вони відносяться до морфонологічних явищ. Вперше це помітив І. О. Бодуен де Куртене, який описав зв'язок фонетики та морфології у фонемній будові морфем та їх варіантів, що виникають завдяки альтернаціям фонем у морфемах, і визначив відношення між різними морфемами однієї морфеми як “таке альтернаційне відношення фонем, при якому з фонетичним розрізненням пов'язане (асоціюється) яке-небудь психічне розрізнення форм і слів, тобто яке-небудь морфологічне чи семасіологічне розрізнення” [1, 301]. Таким чином, вчений вперше висловлює принципово важливу думку про функціональний характер чергувань у морфемі та їх морфонологічну зумовленість. Саме функціональний аспект морфонологічних явищ і слугує причиною виділення морфонології як окремої лінгвістичної дисципліни.

Зв'язок чергування звуків з граматичною будовою мови помітив також Ф. де Сосюр. Явище чергування він визначав як “відповідність між двома звуками або групами певних звуків, які зазнають регулярної пермутації за двома рядами форм, що співіснують, ...чергування в його початковій чи кінцевій точці завжди належить граматиці й синхронії” [10, 199]. Отже, можемо стверджувати, що чергування за Ф. де Сосюром – це зміни у фонемному складі однієї й тієї ж самої

морфеми, які є одним із морфологічних засобів мови і використовуються для розрізнення морфем та їх морфів. Саме чергування повинно спричиняти "глибокі потрясіння" в граматичній матерії [10, 192].

Про зв'язок структурних ярусів мови, а особливо морфології та фонології, без чого неможливо зрозуміти "умови для функціонування фонем в морфемах і словах", писав О. О. Реформатський [9, 484]. Вчений дослідив, що граматичне значення слів може виражатися зміною звукового складу самого кореня, або внутрішньою флексією. Він розглядав фонетичні чергування, коли звукові зміни залежать від позицій, і нефонетичні чергування, які вчений поділив на морфологічні регулярні (найчастіше присутні в словозміні) та морфологічні нерегулярні (більше зустрічаються в словотворі) й граматичні чергування (внутрішня флексія). На думку науковця, саме морфологічні чергування вибудовують особливу область мови – морфонологію, тоді як граматичні потрібно вивчати в морфології [7, 276–286].

Ми не можемо погодитися з О. О. Реформатським щодо віднесеності внутрішньої флексії до морфології. Правильно, що таке чергування служить самостійним засобом граматичної диференціації словоформ, а не просто є допоміжним у розрізненні форм. Проте, хоча морфологічні альтернативи у функціональному плані дещо відрізняються від внутрішньої флексії, з морфонологічної точки зору вони є тотожні. У двох випадках дослідник може простежити чергування в морфемах фонем одна з одною чи з нулем або двох фонем з однією і навпаки, а не їх алофонів, що виконують морфологічну роль. Все це можливо прослідкувати на прикладі утворення множини деяких англійських іменників типу *foot – feet*, *tooth – teeth*, *goose – geese*, де наявне чергування різних фонем, яке виступає єдиним засобом вираження граматичного значення, а саме: однини й множини. Е. А. Макаєв і О. С. Кубрякова стверджують, що в процесі морфонологічного аналізу дослідника цікавлять усі звукові варіанти однієї морфеми безвідносно до того, яку роль відіграють її окремо взяті морфи в парадигматиці, тому внутрішню флексію теж розглядають в рамках морфонології [5, 107].

На думку Е. А. Макаєва і О. С. Кубрякової, морфонологія являє собою самостійну галузь морфології, яка вибудовує систему нових відношень, відмінних від фонологічних і морфологічних. У розпорядженні науковця при морфонологічному дослідженні наявні фонемні й морфемні зв'язки, але він виявляє такі зв'язки між ними, які неможливо виявити ні на рівні фонології, ні на рівні морфології. Тут описують усі випадки чергувань фонем у морфемах, коли ці звукові зміни є засобом передачі тієї чи іншої інформації [4, 87–119].

В. Б. Касевич зазначає, що морфонологічна наука – це “фонологія в дії, це фонологія значущих одиниць, з одного боку, і “озвучені” морфологія, словотвір, синтаксис – з іншого” [3, 4]. Морфонологія цікавиться, як поводяться з погляду звучання значущі одиниці [3, 4].

О. С. Кубрякова та Ю. Г. Панкрац теж намагалися вибудувати свою морфонологічну теорію, помітивши здатність морфем водночас зберігати свою тотожність при зміні її фонемного складу та сигналізувати про зміну її граматичної ролі завдяки таким звуковим перетворенням. Обравши об'єктом свого дослідження вокалічні чергування в кореневих морфемах германських мов і використовуючи функціонально-динамічний підхід в дослідженні мов, вчені розкрили роль морфонології, дали визначення понять морфонологічної характеристики як статичного явища та морфонологічного правила як динамічного, склали власну анкету для синхронічного морфонологічного аналізу парадигматики іменника й дієслова германських мов. Морфонологію вони визначають як особливий розділ мовознавства, що вивчає фонологічні різниці в морфемі або в морфах однієї морфемі та їх використання у функціональних цілях [4].

Ми погоджуємося з думкою О. С. Кубрякової та Ю. Г. Панкраца, що морфонологія, безперечно, пов'язана з фонемним оформленням морфем однієї морфемі, чи з видозміною морфем у межах морфологічних структур і з формуванням, вираженням та передачею граматичних значень. Ці значення сприяють розподібненню граматичних форм, диференціації категорій і навіть семантичній протиставленості [4].

На нашу думку, морфонологія є тим місточком, який допомагає якомога тісніше пов'язати фонологію з морфологією; це та галузь лінгвістики, яка має справу з морфонемичним чергуванням фонем у морфемах. В ієрархії мовних рівнів граматики стоїть над морфонологією, а морфонологія – над фонологією. Морфонологічні факти неможливо віднести до фонології, бо вона описує позиційні та комбінаторні чергування фонем, що входять у морфи, не відносимо їх і до граматики, бо такого роду чергування лише підсилюють інші обов'язкові граматичні засоби мови. Морфонологія – це та межа між фонологією і морфологією, у якій “позиції усунені, а факти ще не володіють значущістю” [8, 420].

Завдання морфонології полягає у вивченні всіх звукових змін, що відбуваються в морфах однієї й тієї самої морфеми та виконують морфологічну функцію. Саме в морфонології відбувається перехід від “незнакових рівнів до знакових” [4, 3]. Морфонологічна наука ніби вибудовує систему нових відношень, які неможливо виявити ні на рівні фонології між фонемами, ні на рівні морфології між морфемами.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Дослідження в галузі морфонології дуже перспективні, оскільки привертають увагу до нових проблем, передусім до проблеми різних типів фонетичних чергувань як додаткового способу вираження певного граматичного значення, уможлиблюють внесення коректив у синхронний опис граматики, сприяють більш адекватному опису особливостей однієї мови у порівнянні з іншими та встановленню подібностей і відмінностей в їх системах, а отже, відкривають можливість створення раціональної типологічної класифікації мов усього світу і також дають загальну характеристику кожної окремої мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодуэн де Куртенэ И. А. Опыт теории фонетических альтернатив / Иван Александрович Бодуэн де Куртенэ // Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. – М.: АН СССР, 1963. – Т. 1. – С. 265–347.

2. Вахек Й. Пражские фонологические исследования сегодня / Йозеф Вахек // Сб. статей : Пражский лингвистический кружок / [сост. Н. А. Кондрашова]. – М.: Прогресс, 1967. – С. 100–114.
3. Касевич В. Б. Морфонология / Вадим Борисович Касевич. – Л.: ЛГУ, 1986. – 160 с.
4. Кубрякова Е. С. Морфонология в описании языков / Е. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрац. – М.: Наука, 1983. – 119 с.
5. Макаев Э. А. О статусе морфологии и единицах ее описания / Э. А. Макаев, Е. С. Кубрякова // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С. 87–119.
6. Мигачев В. А. О реконструкции морфонологических процессов (На материале германских языков) // Вопросы языкознания : Теоретический журнал по общему и сравнительному языкознанию. – М.: Наука, 1991. – №5. – сентябрь – октябрь. – С. 55–71.
7. Реформатский А. А. Введение в языкознание / Александр Александрович Реформатский ; под ред. В. А. Виноградова. – [5-е изд.]. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 536 с.
8. Реформатский А. А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Александр Александрович Реформатский // Из истории отечественной фонологии. – М.: Наука, 1970. – С. 398–421.
9. Реформатский А. А. Фонологические заметки / Александр Александрович Реформатский // Из истории отечественной фонологии. – М.: Наука, 1970. – С. 481–484.
10. Фердинанд де Сосюр. Курс загальної лінгвістики / Фердінан де Сосюр; [пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко]. – К.: Основи, 1998. – 324 с.

Статья посвящена проблеме определения места морфологии в структуре языка в разных морфонологических концепциях. Также рассмотрен вопрос о роли морфонологических явлений в изучении языкового материала.

Ключевые слова: морфонология, чередование, фонема, морфема, морф.

The article is devoted to the problem of the designation of the place of morphonology in the language structure by different morphonological concepts. The role of morphonological phenomena in the study of language material is represented.

Key words: morphonology, alternation, phoneme, morpheme, morph.